
<https://doi.org/10.31392/VAN-2024.47-48.18>
УДК 94:316.733]:061.23«1919/1920»

ОРГАНІЗАЦІЯ КУЛЬТУРНИХ РАДЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ (1919–1920 РР.): НЕВДАЛИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ БІЛЬШОВИЦЬКОГО КЕРІВНИЦТВА

Кучер Володимир Іванович

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник сектору наукознавства
Інституту історії аграрної науки, освіти і техніки,
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека
Національної академії аграрних наук України, м. Київ
e-mail: KucherVolodmyr@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6245-2529>

Анотація. *Мета* дослідження – висвітлити історію організації радянських господарств (радгоспів). За задумом більшовицьких очільників вони мали стати «хлібними фабриками» здатними подолати продовольчу кризу, забезпечити хлібом, продуктами харчування, в першу чергу населення російських міст, робітників промислових центрів, багатомільйонної армії. Крім того, радянські господарства повинні були стати агрономічно-культурними центрами, показовими господарствами. Вони мали надавати агрономічну допомогу селянським індивідуальним господарствам, забезпечувати реманентом, насіннєвим матеріалом, добривами, племінною худобою тощо. **Методологія** спирається на принципи наукового пошуку: історизму, об'єктивності, системності, наступності, комплексності. Застосовано взаємодоповнюючі методи: загальнонаукові, історичні, історіографічні, джерелознавчі, архівознавчі. **Наукова новизна.** Вперше, на відміну від радянської історіографії, без пафосу й ура – патріотичних постулатів та міфологем висвітлено процес організації радянських господарств. Більшовицькі очільники сподівалися, що радгоспи виконують роль «хлібних фабрик» для виробництва продуктів рослинництва і тваринництва. Доведено, що радгоспи не стали агрономічно-культурними центрами для обслуговування селянських одноосібних господарств. **Висновки.** Спираючись на праці дослідників, архівні матеріали, спогади урядових діячів, що не використовувалися раніше, доказано, що радянські господарства у досліджуваній період не виконали своєї ролі. Вони виявилися економічно неефективними й нежиттєздатними як виробничі об'єднання. Радянські господарства також не стали агрономічно-культурними центрами, оскільки їх працівники не володіли методами, засобами й прийомами ведення науково-дослідної роботи. Діяльність радгоспів зводилася у рідкісних випадках до ремонту селянського реманенту, продажу насіннєвого матеріалу, племінної худоби, що залишилися їм у спадок від поміщицьких економій.

Ключові слова: більшовики, радянська влада, радянські культурні господарства, хлібні фабрики, агрономічні центри, невдалі експерименти.

Мета дослідження – висвітлити історію організації радянських господарств (радгоспів).

Історіографія. У вітчизняній історіографії питання організації й діяльності радянських культурних, зразково-показових господарств, агрономічних центрів не стало предметом окремого дослідження. У працях дослідників радянської доби

висвітлювалась діяльність радгоспів, як суґубо виробничих об'єднань [Овсянікова, 1961; Євтушенко, 1969; Лях, 1975; Головач, 1982].

Виклад основного матеріалу. Окупувавши Україну за третім приходом в кінці 1919 – початку 1920 рр., в результаті розгрому російської армії генерала Денікіна, більшовицька влада продовжувала, як і в попередні роки, використовувати українські людські й природні ресурси для встановлення й зміцнення радянської влади. Особливо увага надавалася експлуатації сільського господарства, продукуванню продуктів харчування з метою подолання продовольчої кризи. Нестача хліба, продуктів сільськогосподарського виробництва частково було спричинено наслідками Першої світової війни 1914 – 1918 рр. Але головним чинником продовольчої кризи були сумнівні експерименти більшовиків в сільському господарстві від гаслом «революційної аграрної реформи». Радянський уряд очолюваний В. Леніним, намагався зосередити усі зусилля з метою мобілізації матеріальних, в першу чергу продовольчих ресурсів України та вивезення їх до Росії. 18 лютого 1920 р. В. Ленін у телеграмі на адресу голови Ради української трудової армії Й. Сталіну вимагав наступне: «Вимірювати роботу Укрратрударму щоденно кількістю підвезеного хліба, вугілля, ремонтом паровозів» [В. І. Ленін про Україну, 1969].

Варто зауважити, що основні засади більшовицької політики в сільському господарстві передбачали колективні форми господарювання. Важливу роль повинні були відігравати радянські культурні господарства. Базою для організації цих господарств мали стати поміщицькі економії, що розвивалися із застосуванням досягнень агрономічної науки, передових агротехнічних прийомів, методів і засобів, які сприяли б підвищенню продуктивності сільського господарства.

У працях більшовицького провідника В. Леніна містилися заклики щодо перетворення поміщицьких господарств на «хлібні фабрики». Вони мали виробляти достатню кількість хліба, продуктів сільськогосподарського виробництва. Передбачалося, що держава не буде залежати від селянських індивідуальних господарств. Крім того, ці господарства мали стати агрономічно-культурними центрами, надавати агрономічну допомогу селянським господарствам, обслуговувати їх шляхом продажу реманенту, племінного молодняка, якісного посівного матеріалу, добрив, тяглової сили тощо [Ленін, т 7, с. 175; т. 31, с. 410; т 37, с. 171].

Відомо, що до окупації України денікінською армією влітку 1919 р., радянською владою було організовано 1185 радянських господарств. Проте, радгоспи виявилися нежиттєздатними та економічно неефективними. За масовану, необґрунтовану організацію радянських господарств владні органи України були покритиковані В. Леніним. Він вважав, що необхідно переглянути політику щодо масованого утворення радянських господарств тому, що вони не стали ні радянськими «хлібними фабриками», ні агрономічними центрами. Виділення понад одного мільйона десятин землі під радгоспи, викликало масові повстання селян, що ставило під загрозу існування радянської влади. До збройних виступів селян спонукала також грабіжницька продовольча політика більшовиків.

Вагомим чинником, що спричинив до масової організації радянських господарств було намагання влади забезпечити в першу чергу, російське населення хлібом, продуктами харчування. Не допомогло навіть те, що радгоспам виділяли

кращі поміщицькі землі, житлові приміщення, господарські будівлі, реманент, техніку, тяглову силу, насіннєвий матеріал тощо. З окупацією України денікінською армією, усі починання радянської влади, аграрна реформа, радянські господарства, комуни, інші колективні об'єднання були ліквідовані.

Після вигнання денікінської армії за межі України, з встановленням окупаційної радянської влади В. Ленін, українські більшовицькі очільники повернулися до питання щодо організації радянських господарств. На наш погляд, показовою була нарада 16 грудня 1919 р. в Москві за участі українських урядовців і представників різних відомств московського уряду. Україну представляли члени Всеукраїнського революційного комітету (Всеукрревкому) Г. Х. Раковський, Д. З. Мануїльський, Г. І. Петровський, С. В. Косіор, В. Я. Чубар. Від Всеросійської ради народного господарства (ВРНГ) були присутні: голова Управління вугільною галуззю В. М. Бажанов, голова Управління землеробськими господарствами індустріального пролетаріату. Рунов, член Вищої ради народного господарства (ВРНГ) Ю. Ларін, голова Управління радянськими господарствами М. Богданов, від Наркомзему Берзін.

Учасниками наради обговорювалося питання щодо усупільнення сільського господарства України, зокрема організації радянських господарств. За наслідками обговорення була ухвалена резолюція у вигляді тез, в яких викладено вимоги до Всеукраїнського революційного комітету: вважати, що революційній Україні неможливо обійтися без організації радянських культурних господарств; необхідно тимчасово обмежити масову організацію цих господарств, в першу чергу необхідно зайнятися організацією посівних площ не менше 300 тис. десятин для посіву зернових хлібів (з розрахунку прогодування 900 тис. чоловік Донецького басейну, Харкова, Катеринослава, та дислокованих там військових частин), з цією метою радянські господарства мають бути організовані переважно в північних повітах Таврійської і частково в Харківській і Катеринославській губерніях; організація радянських господарств повинна знаходитися під контролем особливого комітету при Всеукраїнському революційному комітеті, одного члена комітету необхідно надіслати до Всеросійської ради народного господарства. Цей комітет має негайно організувати підготовку техніки, реманенту для розгортання сільськогосподарських робіт. Комітет повинен домовитися з селянами на їхню згоду щодо організації радянських господарств в обмін на мануфактуру, предмети широкого вжитку; з огляду на недостатнє забезпечення хлібом Донецького басейну, обкласти кожен десятину селянського посіву двома пудами зерна. Цей податок знімати з усієї посівної площі кожної волості, запропонувати селянам самим розкласти цей податок між собою в середині волості; комітет по створенню радянських господарств повинен сприяти налагодженню зв'язків між радянськими господарствами і промисловими підприємствами Донецького басейну. Комітет має утворити місцеві комісії для визначення конкретних колишніх поміщицьких господарств під радянські господарства. Список таких господарств має бути затверджений Всеукрревкомом; усі декрети щодо утворення радянських господарств зберігають силу, але мають застосовуватися з обережністю; дана резолюція не підлягає опублікуванню, але повідомляється усім товаришам, які їдуть з Росії в Україну проводити агітацію за радянську владу [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 11, арк. 10].

Учасники наради ухвалюючи тези які не підлягали оприлюдненню, намагалися приховати справжню їх суть. Фактично, владні органи, що представляли українську і російську сторони, всупереч протесту селян проти усупільнення сільського господарства, прагнули колективізувати українське село. Селяни, у свою чергу, отримавши довгоочікувану землю, прагнули самостійно господарювати, сплачуючи державі помірні податки. В умовах «воєнного комунізму» селянські одноосібні господарства були фактично перетворені на джерело постачання майже задарма державі хліба, інших продуктів сільського господарства.

Звертає на себе той факт, що в аналізованому документі чимало уваги надавалося Донецькому басейну. Це зовсім не випадково. Варто нагадати, що голова Раднаркому РСФРР В. І. Ленін у своїх виступах, працях надавав великої уваги Донецькому промисловому центру, в першу чергу, як вугільному басейну-джерелу паливної бази. Без палива, як і без хліба, радянська влада не могла перемогти. Про це свідчила промова В. Леніна на конференції залізничників Москви 16 квітня 1919 р. Він наголосив, що важливим завданням радянської влади в Україні має бути реквізиція хліба і палива. «Тепер, із завоюванням України ... наша сила міцнішає. Ми кажемо тепер, що джерела хліба і продовольства, можливість одержати паливо з Донецького басейну у нас є» [Ленін, т. 38, с. 300-305]. Він бідкався з того, що взяти все це в Україні відразу неможливо, тому, що там партизанщина (селянські повстання – В.К.). Необхідно послати в Україну не менше трьох тисяч робітників-залізничників, почасти селян з північної голодної Росії.

У своєму зверненні до петроградських комуністів В. Ленін закликав останніх мобілізувати 100 тис. дезертирів і кинути всіх в Україну, на Дон, на Схід на три місяці для відвоювання хліба і вугілля [Ленін, т. 50, с. 295-296].

За свідченням дослідників, нестачу робітників в радянських господарствах адміністрація компенсувала саме дезертирами, які й складали основну робочу силу. З відкликанням дезертирів воєнним відомством з радгоспів, виникала проблема з робітниками, управління радгоспами наймало селян, яким виплачували заробітну плату грошима й частково продуктами харчування [Качинский, 1922, с. 22].

Невідмовившись від ідеї колективізації сільського господарства, українські урядові очільники під тиском селянських протесних дій, що часто виливалися в збройні повстання, змушені були поступитися їхнім вимогам щодо розподілу земель, які вже були відведені під радянські господарства. 22 січня 1920 р. були обнародовані «Основні начала організації земельної справи в Україні». В документі наголошувалося, що ліквідувавши поміщицьке землеволодіння, радянська влада дбає про піднесення економічного добробуту бідного і середнього селянства шляхом збільшення його земельного забезпечення за рахунок нетрудового землеволодіння й поліпшення селянського господарства. Селянству надавалося право самому встановлювати форми землекористування. Для правильного ведення земельної справи представникам від бідного й середнього селянства дозволялося контролювати й приймати участь у питаннях щодо втілення в життя начал земельного влаштування. З метою реалізації цих завдань радянська влада України оголошує: 1. усі землі нетрудового користування (колишні приватновласницькі, монастирські, церковні, казенні тощо) переходять без усякого викупу в розпорядження всього українського трудового народу; 2. усі землі колишнього нетрудового користування призначаються для забезпечення землею безземельних і

малоземельних громадян – селян і робітників.

Варто зауважити, що аналізованим документом врегульовувалося питання щодо надання земельних наділів для посівних площ під цукрові буряки, оскільки селяни виступали проти великих, земельних наділів для господарств цукрових заводів. За посередництва земельних відділів за цукровими заводами закріплювалися певні посівні площі достатні для посіву цукрових буряків, решта земель розподілялася між малоземельним і безземельним селянством [Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 5-7].

Збройні виступи селян змусили більшовицьких очільників переглянути політику щодо організації радянських господарств. В законі «Про землю» виданим Всеукрревкомом 5 лютого 1920 р. було наголошено, що з цього часу на території України право користування землею мають тільки трудящі. Усі радянські господарства організовані в 1919 році на поміщицьких землях переходять в користування безземельного й малоземельного селянства, за виключенням тих ділянок, які з відома самих селян, мають залишитись для утворення зразкових радянських господарств, дослідних станцій, там, де вони необхідні для розвитку сільського господарств. Радянські господарства зберігаються в розмірах, необхідних для їхнього розвитку. Виділення земель під зразкові радянські господарства мало здійснюватися після їх обстеження представниками від місцевих селян і робітників.

Мета таких обстежень полягала у з'ясуванні зацікавленості місцевого населення цими землями, що вилучалися з розподілу між селянами. Також необхідно було вивчити можливості організації на цих землях радянських господарств силами держави. Без цих обстежень огульне виділення земель для органів радянської влади не дозволялося [Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 8-9].

В інструкції «Про попереднє розподілення колишніх нетрудових земель України в користування трудового землеробського населення», що була видана 2 лютого 1920 р. і надсилалася на місця разом із законом «Про землю», врегульовалося питання щодо надання земель під радянські показові господарства. Це право надавалося спеціальними постановами повітових земвідділів, в яких вказувалося наступне: а) в чийому користуванні раніше знаходилися ці землі; б) на яких підставах землі передавалися радянським господарствам; в) подавати обґрунтовані докази щодо подальшого використання цих земель; г) приблизні, а за наявності, точні дані про площі цих земель. Постанови щодо зарахування земель до категорії радянських господарств, повітові земвідділи повинні передавати в губернські земельні відділи. Останні, за результатами розгляду отриманих постанов, мали складати списки земель наданих радянським господарствам й направляти їх до Земельної комісії Всеукрревкому, який остаточно вирішуватиме ці питання. В інструкції зазначалося, що у випадку незгоди селян щодо виділення земель під радянські показові господарства, волосний земельний відділ мав право опротестувати це питання на користь сільської громади [Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 34-39].

В циркулярі направленому 5 лютого 1920 р. завідувачем земельного відділу Всеукрревкому Б. К. Вікторовим на адресу усіх земельних відділів, від губернських

до волосних, наголошувалося, що уряд передбачає остаточну ліквідацію влади поміщиків, негайне задоволення земельного голоду малоземельних і безземельних землеробських трудових мас та негайне залучення усіх конфіскованих земель в господарській обіг, для того, щоб жодна п'ядь продуктивної землі не залишилася пустою і вся нетрудова площа повністю поступила в обробіток і користування в цьому ж році.

На земельні відділи покладался обов'язок і відповідальність за виконання інструкції, роз'яснення населенню значення впроваджуваних державою заходів щодо розподілу поміщицьких земель серед безземельних і малоземельних згідно «Закону про землю». Зазначалося, що інструкція щодо розподілу землі у тимчасове землекористування видана Наркоземом 6 березня 1919 року втрачала силу [Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 39-40].

Ідучи на подальші поступки селянству яке претендувало на землі, на яких уже були організовані радянські господарства, урядовці вживали відповідних заходів. 18 лютого 1920 р. голова Всеукрревкому Г. І. Петровський, нарком землеробства Д. З. Мануїльський і голова земельної комісії Всеукрревкому Б. К. Вікторов надіслали усім губернським і повітовим земельним відділам наступну телеграму: «Радянські господарства ліквідовуються, залишаються лише обмежені площі за угодою з місцевим селянством в якості зразкових показових господарств. Жодних комун, за виключенням трудових товариств організованих без стороннього впливу, за ініціативою місцевого селянства. Дану телеграму потрібно оголосити на усіх селянських зібраннях» [Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 91].

На наш погляд, коментований документ свідчив про те, що урядові кола змушені були рахуватися з протестними вимогами селянства, що потерпало від безземелля. Разом з тим, у державі залишалось прагнення організувати показові, культурні господарства із застосуванням передових, агротехнічних досягнень. Вони повинні були сприяти підвищенню продуктивності сільського господарства, розширенню посівних площ, підвищенню врожайності зернових культур, розвитку тваринництва.

Про це свідчить телеграма надіслана 24 березня 1920 р. головою Раднаркому УСРР Х. Г. Раковським і наркомом землеробства Д. З. Мануїльським на адресу земельних відділів. В останній йшлося щодо роз'яснення урядових вимог про розподіл поміщицьких земель і внутрішній перерозподіл земель серед селян і колективних товариств. Наголошувалося, що коли поміщицькі господарства мали високу культуру землеробства, цінне технічне обладнання, то вони не повинні розподілятися, а повністю відводитися в користування кількох сімей із стількома їдоками, скільки вийде з розрахунку за споживчо-трудою нормою наділу землі [Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 10].

Цілком очевидно, що урядовці прагнули певним чином вплинути на селянство й залишити за державою високопродуктивні поміщицькі економії. На їх базі планувалося організувати радянські показові культурні господарства, що в той же час мали стати агрономічними центрами для надання допомоги селянам, розповсюдження агрономічних знань. Разом з тим, виникає питання навіщо було

ліквідувати високопродуктивні поміщицькі й міцні селянські «куркульські» господарства, які забезпечували населення російської самодержавної імперії хлібом, продуктами рослинництва й тваринництва. Досить значну частку хліба, хлібопродуктів царський уряд вивозив за кордон, отримуючи іноземну валюту. Поміщицькі й більшість селянських заможних господарств володіли сучасною сільськогосподарською технікою, використовували агрономічні досягнення, що давало можливість отримувати сталі урожаї.

Як ми зазначали, більшовицький провідник В. Ленін, його прихильники й послідовники в Україні, подолання продовольчої кризи вбачали в організації радянських господарств «як хлібних фабрик», які в той же час мали стати агрономічно-культурними центрами. Однак внаслідок селянських повстань радянська влада змушена була землі відведені під радянські господарства передати селянам для подальшого розподілу.

Наркомат землеробства України, за російським прикладом, 1 травня 1920 р. опублікував «Положення про державні показові господарства». Наголошувалося, що останні організуються з метою утворення й розвитку культурно-агрономічних центрів, сприяючих якомога більшому виробництву продуктів шляхом підвищення продуктивності сільського господарства, розширення посівної площі й утворення умов до повного переходу до колективізму в землеробстві.

В положенні вказувалося, що під показові господарства мали відводитись: а) поміщицькі маєтки й економії, які впроваджували передові агрономічні методи і засоби господарювання. Вони були відомі своїми садами, городами, плодовими розплідниками, виноградниками, хмільниками, чайними, тютюновими, буряковими плантаціями; б) маєтки із складним технічним обладнанням по переробленню сільськогосподарської продукції: підприємства – сироварні, маслоробні, виноробні, фруктових вод, сухого і згущеного молока; в) маєтки з розвиненими спеціальними галузями тваринництва: конярства, племінного тваринництва, вівчарства, свинарства, птахівництва; г) маєтки з розвиненою технічно-промисловою базою: ремонтні майстерні сільськогосподарської техніки, реманенту, обладнання, знарядь праці; д) маєтки із ставками, озерами, з метою розвитку рибництва.

Усі ці господарства мають бути перетворені на культурні радянські господарства (радгоспи). Останні, як і обласні науково-дослідні станції мали підпорядковуватися Наркомзему України, а господарства місцевого значення знаходиться у віданні губернських земельних відділів. В радянських господарствах повинні влаштовуватися показові дослідні поля, ділянки, станції, майстерні, прокатні пункти, племінні розсадники, курси, сільськогосподарські школи, виставки, бібліотеки, музеї, театри та інші культурно-просвітні установи.

Положенням регламентувався порядок управління радянськими культурними господарствами, забезпечення їх коштами, технікою, робочою силою, насіннєвим матеріалом, фуражем, продовольством для працівників. Норми, порядок і умови оплати праці робітників, службовців, дослідників встановлювалися губернським земельним відділом за узгодженням з відділом праці. Вироблена нормована продукція мала здаватися земвідділами в розпорядження Наркомату продовольства, а ненормована відповідним земельним органам [Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 86-87].

В розвиток аналізованого положення про показові радянські господарства, Наркомзем одночасно видав циркулярне звернення до всіх губернських земельних відділів, керівників культурних і колективних господарств. У цьому документі наголошувалося, що старі форми землеволодіння зліквідовані революцією назавжди. Однак буржуазія й куркульські елементи, а також несвідома, невідповідна частина трудового селянства протидіють соціалістичним перетворенням в сільському господарстві. На заваді також постали руйнівні наслідки війни. Але всі труднощі можна подолати, якщо докласти чималих зусиль, а не рухатися по лінії найменшого спротиву «Ми повинні взяти нашу аграрну Бастилію і ми її візьмемо». Адже й завоювання революції також були досягнуті внаслідок надзусиль. В цих умовах Народному комісаріату землеробства необхідно мобілізувати всі сили для переходу від буржуазних і дрібнобуржуазних форм у землеробстві до соціалістичних.

При проведенні змін у землеробстві, наголошувалося у зверненні, необхідно особливу увагу звернути на організацію культурних, показових радянських господарств і трудових сільськогосподарських колективів. На їх організацію, підвищення культури землеробства, продуктивності необхідно спрямувати кращі сили усіх установ і органів Наркомзему. Від їх зусиль залежатиме майже повна моральна перемога над селом, в якому ще сильні приватновласницькі тенденції. Організацією культрадгоспів і колективних господарств радянська влада повинна довести, що вона уміє не тільки говорити, а й робити, що трудящим місце лише у соціалістичній країні.

Цим документом Наркомзем покладав усю відповідальність щодо організації культурних показових господарств на губернські земельні відділи, які мали активізувати діяльність підпорядкованих їм відділів культрадгоспів і колективних господарств. Губземвідділи повинні опрацювати організаційні плани, чітко визначити завдання повітовим земвідділам, контролювати їх виконання.

На думку авторів циркулярного звернення, успіх у діяльності культурних показових господарств залежатиме від своєчасного впровадження у сільськогосподарське виробництво результатів наукових досліджень.

Важливим положенням аналізованого документу була вимога до усіх ланок виробництва дотримуватися графіків і планів, тому, що кожна операція приурочена до точно визначеного часу. Успішне проведення сільськогосподарських робіт значною мірою залежало від природно-кліматичних умов. Наукові працівники, агрономи всі фахівці сільського господарства повинні максимально сприяти успішному розвитку сільського господарства. Показові культурні господарства повинні стати зразками соціалістичного виробництва в сільському господарстві, сприяти розвитку селянських одноосібних господарств [Сборник декретов, положений, інструкцій, циркулярів по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920, с. 88].

Надаючи великого значення організації радянських показових господарств, більшовики розгорнули агітаційно-пропагандистську роботу серед селян. Для тих робітників, які мали їхати в сільську місцевість, були організовані спеціальні курси, на яких виступали провідні очільники Наркомзему. Так, у травні 1920 р. перед агітаторами виступив заступник наркома землеробства Б. К. Вікторів з лекцією «Основи земельної політики Радянської влади». Він акцентував увагу слухачів на питанні щодо організації показових господарств. Поділивши землю між бідняками,

влада повинна надати їм одночасно можливість учитися вести раціонально сільськогосподарське виробництво в тих зразкових пунктах, в яких господарство мусить бути поставлено на відповідну височінь.

Б. К. Вікторов переконував слухачів, що спочатку необхідно створити умови для остаточної ліквідації поміщицького землекористування, забезпечити селянству право розпоряджатися наділеною їм землею. Колишні поміщицькі господарства мали стати основою агрономічних центрів. В них необхідно організувати громадський обробіток землі, переконати селян у вигоді колективної форми господарювання. Такими агрономічними центрами, в першу чергу, мають стати німецькі колонії, заселені українськими бідняками для колективного обробітку землі. В такий спосіб, не руйнуючи колишні поміщицькі висококультурні господарства, селяни забезпечать умови для розвитку продуктивного сільськогосподарського виробництва. На базі цих господарств необхідно облаштувати переробні підприємства сільськогосподарської продукції. Вони мають бути взяті під охорону, як це передбачається декретом «Про землю». Також важливим завданням робітничих агітаторів, які їдуть у сільську місцевість, допомогти селянам навчитися раціонально вести сільське господарство на прикладі колишніх високопродуктивних поміщицьких маєтків і економій. Селяни, зазначає Б. К. Вікторов, вже добре розуміють їх значення, звідусіль надходить чимало інформації про те, що сільські господарі обговорюють необхідність заведення зразкових, культурних господарств. Вони підраховують необхідну кількість таких господарств на волость або повіт, щоб забезпечити одноосібників якісним насінням, племінними розплідниками, розсадниками, ремонтними майстернями, прокатними пунктами. Крім того, зразкові, показові господарства, задовольняючи чисто економічні потреби селян, також повинні стати культурно-просвітницькими осередками. Всі поміщицькі будівлі мають бути використані під культурні, просвітні установи надані для органів соціального забезпечення, охорони здоров'я, дитячих садочків, санаторіїв, театрів, клубів для робітників.

Присутніх цікавило питання щодо управління культурними зразковими господарствами. В цьому питанні політика держави, зазначив Б. К. Вікторов, цілком зрозуміла. Оскільки ці господарства вважаються державними, то вони мають управлятися робітниками, повинні підтримувати радянську владу, впроваджувати в життя урядові рішення, зокрема й щодо організації радянських господарств. Крім, того, там працюють спеціалісти сільського господарства, без них не можна обійтися, але вони мусять працювати під контролем політичних комісарів. Загалом, культурними показовими господарствами повинні керувати новоутворенні робітничі комітети. Вони мають стати політичними і господарськими органами. Колишніх спеціалістів необхідно використовувати до того часу, доки вони свої знання передадуть новим працівникам показових радянських господарств.

Однією з умов організації показових господарств, як вважав Б. К. Вікторов, необхідно провести роботу для розшарування села, відокремити клас бідняків від решти сільської спільноти, налаштувати їх проти заможної «куркульської» частини села [Вікторов, 1920, с. 9-11].

Варто зазначити, що більш агресивно щодо розшарування українського села відносився Д. З. Мануїльський. Він прибув в Україну у червні 1919 р як лєнінський уповноважений проводити лінію на об'єднання, а вірніше входження України до

складу Російської федерації, як окремої області. В лютому 1920 р. його призначили народним комісаром землеробства УСРР. Д. З. Мануїльський звернувся з порадами до партійних працівників, які направлялися в сільську місцевість організувати радянську владу, утворювати показові господарства. Він вважав, що агітаційно-пропагандистську роботу, практичні заходи необхідно впроваджувати на волосному рівні. З цією метою більшовицька партія мобілізувала робітників з великих російських міст, щоб кинути їх негайно на село й під їхнім керівництвом здійснити розшарування села. Для виділення з селянських мас класу, який би міг стати на селі провідником економічної й політичної диктатури пролетаріату, і на який влада могла б спиратися в процесі радянського будівництва.

Д. З. Мануїльський доводив, що єдиним класом, який наближається до бідного класу є сільськогосподарський пролетаріат: сільські ковалі, майстри, слюсарі, будівельники, шевці, кравці, робітники цукрових заводів, радянських господарств, цегельні, переробних підприємств сільськогосподарської продукції. З них потрібно утворити бойові групи при радянських господарствах, за потребою перекидати з місця на місце для обслуговування селянських господарств. В селах необхідно організувати ремонтні майстерні, залучивши промислових робітників, які повернулися в тікаючи з міст від голоду. Їх можна використати, як перші кадри волосних інструкторів, вони своєю діяльністю мають підтримати радянську владу [Мануїльський, 1920, с. 16].

Аналізуючи стан сільського господарства Наркомат землеробства у своєму звіті за 1920 р. змушений був визнати, що політика уряду щодо утворення культурних радянських господарств зазнали невдачі. Головним чинником, що спричинив до такого становища була земельна зрівняльна політика спровокована урядовими декретами й підхоплена селянськими масами. Спочатку ця зрівняльна земельна революція почала свій бойовий наступ як рух усієї маси селян проти крупного поміщицького землеволодіння. Селянська маса прагнула зруйнуванням колишніх поміщицьких маєтків, економій ліквідувати спочатку соціальну нерівність, що найбільше кидалося у вічі. Селянам було байдуже, що змітаючи капіталістичну оболонку поміщицького землеволодіння, вони в той же час, руйнували крупне сільськогосподарське виробництво, яке в дійсності мало усі технічні переваги перед дрібним селянським господарством. Закони економіки й інтереси усього народного господарства в цілому, відходили на другий план перед стихійною тягою селян до землі. У цьому лежав корінь нерозуміння селянством державної аграрної політики щодо збереження крупних економій у вигляді радянських господарств. В очах селянської маси радянське господарювання було новою формою «панщини», що лише замінила колишнього власника новим, в особі держави. Аграрна революція звітного року не пощадила радянські господарства і провела щодо них ту ж селянську зрівняльну політику. І все ж, повної економічної рівності в середині самої селянської маси вона не встановила. За першим етапом «розділізму», застосованого щодо колишніх поміщицьких економій, була проведена друга зрівняльна хвиля, спрямована проти більш міцної, заможної частини села. Вся весна й літо 1920 р. пройшла під знаком ліквідації куркульства: селяни ділили землю, реманент, худобу, майно тощо. Разом з політичним розгромом куркуля, відбувалося й економічне знекровлення міцного селянського господарства, яке являло собою з виробничого

боку величезну цінність [Отчет Народного Комиссариата Земледелия УССР за 1920 год, 1921, с 1].

У своєму звіті Наркомат землеробства, як бачимо, усю провину щодо знищення поміщицького, а згодом і міцного продуктивного селянського господарства поклав на селянські маси. Але ж відомо, що саме більшовики своїм першим законом «Про землю» поглибили так званий «чорний переділ» поміщицької землі, а згодом наділів заможних, продуктивних селянських господарств. У звіті акцентувалася увага на тому положенні, що мовляв, противники подібного розподілу вище означених земельних володінь, не змогли засвоїти тієї простої істини, що знищення крупних економік і міцних селянських господарств, було свого роду неминучими втратами революційного виробництва. Неможливо було утворити нових умов для відродження сільського господарства, не знищивши його старих форм.

В даному контексті цілком очевидно прослідковується принцип, що його постійно застосовували більшовики при будівництві міфічного соціалізму – принцип революційної доцільності. Більшовики міркували наступним чином: знищити продуктивні поміщицькі й міцні селянські господарства, колективізувати сільськогосподарське виробництво, на базі колективних господарств утворити так звані «хлібні фабрики», які дадуть достатньо хліба, продуктів харчування, радянська влада не буде залежати від поміщицьких й селянських індивідуальних господарств. Для здійснення цього задуму, владні органи, більшовицькі комітети мобілізували сотні пропагандистів з робітників промислових підприємств, переважно з російських, й послали їх у сільську місцевість агітувати селян за колективні форми господарювання, однією з яких були радянські господарства, майбутні «хлібні фабрики». Радянські владні органи намагалися переконати селян у тому, що колективізація сільського господарства, утворення радгоспів, комун, артільей, інших об'єднань підвищить продуктивність сільськогосподарського виробництва, покращить їхнє соціально-економічне становище. Селяни, які від початків землеробства сповідували ідею приватної власності не знало іншої форми господарювання, не сприйняло колективної форми ведення господарства. Влада змушена була визнати, що в цілому село залишилося до соціалізму байдужим. Значна частина селянської бідноти, на яку спиралися більшовики в аграрних реформах, отримавши землю поступово зрівнялася із середнім й більш заможним селянством. Державні очільники констатували, що їхнє господарство набувало ознак куркульського, знову потрібно буде вживати заходів щодо його розкуркулення.

Про те, що організація радянських культурних господарств фактично зазнала краху, переконливо засвідчив нарком землеробства Д. З. Мануїльський. Він надав цілком відверту, об'єктивну, а разом з тим і знищувальну оцінку щодо організації й діяльності цих господарств. Він визнав, що «сучасні зіпсовані радянські господарства шкодять розвитку комунізму на селі». Витрачені кошти, засоби, оплата праці робітникам не окупили сподівання владних органів, які поклали на них надію, як на майбутні агрономічні центри. «Чим же стали радянські господарства за сучасних обставин?». – запитував нарком землеробства. Відповідь була однозначною: «Найменше комуністичними осередками на селі. Нема чого таїти правди, треба мати сміливість визнати одверто, що в наші часи вони уявляють собою сумне явище господарств, які компрометують комунізм, які лише навчають селян, як

не треба будувати своє власне господарство. Радянське господарство за теперішніх умов, це символ паразитизму, відсутності праці і почину, це споживчі корпорації приватних осіб, які живуть виключно на кошт держави, і які експлуатують у своїх приватних інтересах колишні панські економії. Завдяки байдужному відношенню багатьох наших товаришів про радянські господарства, завдяки тому, що партія наша вважає, що це питання може цікавити лише фахівців земельної справи, що воно входить в компетенцію лишень земельного відомства, радянські господарства цілком занепадають, обертаючись на очах селянства в ту огидливу «комуну», яка об'єднує навколо себе все, що є найбільш ледачим і непрацьовитим на селі. Ви хочете, щоб селянин повірив у комунізм, коли він власними очима бачить повне безладдя в «комуністичному» радянському господарстві. Він бачить, що землі «комуні» лежать незораними, необробленими, незасіяними, що сади вирубуються, що худоба гине від недогляду, найліпші будівлі марно руйнуються. Він бачить, що і врожай в його приватному господарстві і продуктивність праці – більші, ніж у тих «сразкових господарствах», на які ми в своїх промовах покликалися як на ідеал, до якого він мусить простувати. Як же ви хочете, щоб він повірив словам, коли факти говорять про інше?» [Мануїльський, 1920, с. 35-36].

Д. З. Мануїльський писав, що партійні товариші – організатори радянської влади на селі, дотримуються того погляду, що радянські показові господарства їм ні до чого. Підвищувати продуктивність цих господарств, це виключно справа Наркомзему. Необхідно застерегти політичних працівників, тих, хто займається організацією радянських господарств від величезної помилки, яка межує можливо є несвідомим злочином. Більшовицька партія не може усунутися від роботи по організації радянських господарств і сільськогосподарських комун. Ми шукаємо підтримки в незаможних селян, а забуваємо про той прошарок сільського населення, який має стати опорою партії на селі – це сільський пролетаріат. Без нього, як соціальної основи більшовицької політики на селі, не можна здійснити жодного партійного заходу. Селянська революція може перемогти і здійснити комуністичне будівництво лише як організований рух сільських пролетарів, які візьмуть під свій ідейний вплив незаможне селянство і подолають опір куркульської частини села [Мануїльський, 1920, с. 37-38].

На наш погляд, характеристика надана наркомом землеробства Д. З. Мануїльським щодо організації, результатів діяльності радянських показових господарств свідчить про цілковитий провал ідеї замінити селянські індивідуальні господарства міфічними «хлібними фабриками», комунами, артілями, іншими колективними землеробськими об'єднаннями. Вони повинні були виробити достатню кількість продуктів харчування, особливо хліба, в першу чергу, для відправлення до Росії, нагодувати населення російських міст, промислових центрів, багатомільйонну російську армію, яка окупувала Україну.

За свідченням Д. З. Мануїльського, радянські господарства не стали «хлібними фабриками», а тим більше, вони не стали й показовими, агрономічно-культурними центрами, які повинні були обслуговувати приватновласницькі селянські господарства, надавати їм агрономічну допомогу, забезпечувати реманентом, живою тягловою силою, насіннєвим матеріалом, племінним молодняком тощо.

Саме таким вбачали більшовицькі очільники ці господарства, в першу чергу

«вождь» пролетаріату В. Ленін. В жодному урядовому й компартійному документі крім декларацій щодо необхідності організації подібних господарств, не йшлося про механізми, методи і способи перетворення цих господарств у агрономічно-культурні центри. В деяких з них говорилося про залучення агрономічного персоналу, але ж цього замало. Потрібно було використати аграрну науку, знання учених-аграріїв, узагальнити напрацьовані ними досягнення в агрономії напрацювати нові. Необхідно було також озброїти цими знаннями працівників радгоспів, з наступним впровадженням у сільськогосподарське виробництво.

Цього не було зроблено, оскільки більшовицькі очільники зарахували агрономів, учених – аграріїв, фахівців сільського господарства до «буржуазних спеціалістів», яким не можна довіряти як «класовим ворогам», які недостойні працювати на нову владу у формі диктатури пролетаріату.

Варто також зауважити, нарком землеробства Д. З. Мануїльський вважав, що однією з вагомих причин невдалих експериментів в організації радянських показових господарств, була антирадянська діяльність «куркулів», які насправді були продуктивними сільськогосподарськими виробниками продуктів харчування. Для боротьби із селянами – «куркулями», які зусиллями усієї своєї родини вибилися у стан заможних продуктивних господарів, більшовицькі очільники намагалися мобілізувати селянську бідноту, що складалася з безземельних і малоземельних селян. Д. З. Мануїльський писав, що «потрібно виділити із селян класу, який би міг стати на селі провідником економічної й політичної диктатури пролетаріату, і на який ми могли б спертися в нашому радянському будівництві» [Мануїльський, 1920, с. 3-4].

Вище ми зауважували, що радянські господарства не стали агрономічно-культурними центрами, як це декларувалося в цілому ряді урядових, в тому числі й наркомземівських декретах, постановках, рішеннях. Щоб стати дійсно такими, необхідно було об'єднати зусилля науковців – аграріїв, спеціалістів, агрономів, налагодити дослідну діяльність, а для цього обладнати спеціальні лабораторії, експериментальні бази, на основі яких проводити дослідження в усіх галузях сільського господарства. Потрібно було узагальнювати результати наукових пошуків, напрацювати агрономічні прийоми, методи, способи вирощування високих урожаїв, виведення продуктивного племінного поголів'я, продукування елітного насіння тощо. Нагальним було питання щодо поширення агрономічних знань, культури сільськогосподарського виробництва, як цього вимагали урядові директиви. В даному контексті важливо нагадати, що в цілому ряді урядових рішень йшлося про те, що радгоспи мали направляти свої зусилля на обслуговування селянських господарств, надавати їм допомогу в організації й налаштуванні механізму господарювання, підвищенні продуктивності тощо. Про це зокрема йшлося у виступі заступника наркома землеробства Б. К. Вікторова на нараді представників радгоспів ще у вересні 1920 р. Він зауважив, що радгоспи мають розгорнути політичну, культурно-освітню роботу серед сільських власників, зміцнювати з ними зв'язки, організовувати ремонтні майстерні, насінневі, парувальні, прокатні пункти, хати-читальні клуби, бібліотеки, школи тощо [Головач, 1982, с. 99].

Проте, в урядових документах, виступах партійних радянських, земельних працівників не йшлося про розгортання наукових досліджень в усіх галузях

сільського господарства, що становило головну умову перетворення радгоспів в агрономічні центри, а отже підвищення продуктивності, як колективних, а особливо дрібних одноосібних селянських господарств. У директивах і рішеннях державних органів влади йшлося що найменше про необхідність залучення агрономів, спеціалістів сільського господарства до організації й розгортання діяльності радгоспів та їх ролі в піднесенні продуктивності селянських хазяйств. Цілком очевидно, що розгортання науково-дослідної, пошукової роботи в сільському господарстві на базі радянських господарств та перетворення їх на агрономічно-культурні центри передбачало покласти на них функції дослідних станцій, прямий обов'язок яких полягав у проведенні досліджень в усіх напрямках аграрної галузі. Саме дослідні станції спеціалізувалися у напрацюванні новачійних агрономічних прийомів, методів, способів і засобів для підвищення продуктивності сільського господарства.

В дослідженнях радянської доби автори перебільшували роль радянських господарств як агрономічних центрів, які нібито суттєво впливали на розвиток селянських господарств, усього сільськогосподарського виробництва шляхом застосування агрономічних прийомів, досягнень агрономічної науки. З'ясовано, що працівники радгоспів не застосовували наукових підходів щодо налаштування складних господарських механізмів, ефективного господарювання, продуктивних форм, методів і засобів керівництва виробничою діяльністю радянських господарств. Спостерігалася низька виконавська й виробнича дисципліна, неефективне прийняття оперативних рішень. Об'єднання радгоспів в Український радгоспний трест, не вирішувало питання щодо надання агрокультурної допомоги селянським господарствам [Качинский, 1922, с. 85].

Висновки. В досліджуваний період радянська влада знищенням поміщицького й продуктивного заможного – «куркульського» хазяйства, спробами усупільнення сільського господарства, селянства завдала величезної шкоди сільськогосподарському виробництву. Своїми експериментами в агарній галузі більшовики поглибили продовольчу кризу, що частково, в наслідок посухи, а більшою мірою безглуздими реформами в сільському господарстві, переросла в голод 1921 – 1923 років. В період так званого «воєнного комунізму» було порушено матеріальне стимулювання селян до виробництва сільськогосподарської продукції. Стара економіка сільського господарства була вцент зруйнована, аграрна реформа більшовиків зазнала краху, як наслідок, виробництво валової продукції на 1920 р. рівнялося 67 відсотків від воєнного рівня й продовжувало падати. Селянське господарство не бажало працювати на продовольчу розкладку та на Наркомат продовольства, за допомогою яких держава фактично грабувала українських селян.

В радянських господарствах, організація яких набрала масового характеру, держава вбачала вихід із продовольчої кризи, найвищу форму ведення соціалістичного сільського господарства, фабриками виробництва хліба, м'яса, молока тощо. Незважаючи на державні пільги, привілеї, володіння поміщицьким реманентом, технікою, насінневим матеріалом, худобою, робочим тяглом радгоспи не стали ефективними, продуктивними виробниками сільськогосподарської продукції. Усі зусилля владних органів перетворити їх у показові господарства, агрономічно-культурні центри також були марними. Вони виявилися звичайними державними економічно неефективними виробничими об'єднаннями.

Список використаних джерел та літератури

- В. І. Ленін про Україну. Частина друга 1917 – 1922, 1969. Київ: Політвидав України, 1969.
- Вікторов, Б., 1920. *Основи земельної політики Радянської влади*, Харків: Всеукраїдав.
- Головач, Ф. В., 1982. З історії радгоспного будівництва в Українській РСР (жовтень 1917 р. – червень 1921 р.), Київ: Вища школа.
- Свтушенко, А. П., 1969. Здійснення на Україні ленінських ідей радгоспного будівництва, *Український історичний журнал*, 3, 12-18.
- Качинський, В. 1922. *Очерки аграрной революции на Украине. Вып. II*, Харків: Госиздат України.
- Ленін, В. І. Повне зібрання творів.
- Лях, Р. Д., 1975. *Розв'язання аграрного питання на Україні (1917 – 1923 рр.)*, Київ-Донецьк: Вища школа.
- Мануїльський, Д., 1920. *Порадник волосного організатора радянської влади. З додатком відповідного законодавства*, Харків: Всеукраїдав.
- Овсянікова, О. О., 1961. Радянське будівництво на Україні у перші роки Радянської влади, *Український історичний журнал*, 6, 69-78.
- Отчет Народного Комиссариата Земледелия УССР за 1920 год, 1921. Харків: Всеукраїдав.
- Сборник декретов, положений, инструкций, циркуляров по земельному вопросу на Украине с 1 января 1920 г. по 1 августа 1920 г., 1920. Харків: Изд. Наркомюста.
- Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

References

- Holovach, F. V., 1982. *Z istorii radhospnoho budivnytstva v Ukrainskii RSR (zhovten 1917 r. – cherven 1921 r.)*, Kyiv: Vyshcha shkola.
- Kachinskij, V. 1922. *Ocherki agrarnoj revolucii na Ukraine. Vyp. II*, Harkov: Gosizdat Ukrainy.
- Lenin, V. I. *Povne zibrannia tvoriv*.
- Liakh, R. D., 1975. *Rozv'iazannia ahrarnoho pytannia na Ukraini (1917 – 1923 rr.)*, Kyiv-Donetsk: Vyshcha shkola.
- Manuil'skiy, D., 1920. *Poradnyk volosnoho orhanizatora radianskoi vlady. Z dodatkom vidpovidnoho zakonodavstva*, Kharkiv: Vseukrvydav.
- Отчет Народного Комиссариата Земледелия СССР за 1920 год, 1921. Harkov: Vseukrvydav.
- Ovsianikova, O. O., 1961. *Radianske budivnytstvo na Ukraini u pershi roky Radianskoi vlady, Ukrain'skiy istorychnyi zhurnal*, 6, 69-78.
- Sbornik dekretov, polozhenij, instrukcij, cirkulyarov po zemelnomu voprosu na Ukraine s 1 yanvarya 1920 g. po 1 avgusta 1920 g., 1920. Harkov: Izd. Narkomyusta.
- Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromad'skykh obiednan Ukrainy (TsDAHO Ukrainy).
- V. I. Lenin pro Ukrainu. *Chastyna druha 1917 – 1922*, 1969. Kyiv: Polityvdav Ukrainy, 1969.
- Viktorov, B., 1920. *Osnovy zemelnoi polityky Radianskoi vlady*, Kharkiv: Vseukrvydav.
- Yevtushenko, A. P., 1969. *Zdiisnennia na Ukraini lenin'skykh idei radhospnoho budivnytstva, Ukrain'skiy istorychnyi zhurnal*, 3, 12-18.

FROM THE HISTORY OF THE ORGANIZATION OF SOVIET CULTURAL FARMS (1919 – 1920): A FAILED EXPERIMENT OF THE BOLSHOVIST LEADERSHIP

Volodymyr Kucher

Doctor of Historical Sciences, Professor,
of the Department of World History and Archeology,
Chief Researcher of the Science Department
of the Institute of History of Agrarian Science, Education and Technology,
National Academy of Sciences of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

Abstract. *The purpose of the study is to highlight the history of the organization of Soviet farms (state farms). According to the plan of the Bolshevik leaders, they were supposed to become "bread factories" capable of overcoming the food crisis, providing bread and food products, first of all, to the population of Russian cities, workers of industrial centers, and the multimillion-strong army. In addition, Soviet farms were supposed to become agronomic and cultural centers, demonstration farms. They were*

supposed to provide agronomic assistance to peasant individual farms, provide livestock, seed material, fertilizers, breeding cattle, etc. **The methodology** is based on the principles of scientific research: historicism, objectivity, systematicity, continuity, and complexity. Complementary methods are applied: general scientific, historical, historiographical, source studies, archival studies. **Scientific novelty.** For the first time, in contrast to Soviet historiography, without pathos and hurray - patriotic postulates and mythology covered the process of organizing Soviet economies. The Bolshevik leaders hoped that state farms would play the role of "bread factories" for the production of plant and animal products. It has been proven that state farms have not become agronomic and cultural centers for serving peasant one-person farms. **Conclusion.** Relying on the works of researchers, archival materials, memories of government officials, which were not used before, it is proved that Soviet farms did not fulfill their role in the studied period. They turned out to be economically inefficient and unsustainable as production associations. Soviet farms also did not become agronomic and cultural centers, since their employees did not possess the methods, means and methods of conducting scientific research work. In rare cases, the activities of state farms were reduced to the repair of peasant property, the sale of seed material, breeding livestock, which were left to them as a legacy from the landlord's savings.

Key words: Bolsheviks, Soviet power, Soviet cultural farms, bread factories, agronomic centers, unsuccessful experiments.